

TÜRKLERDEN KALMA EN ESKİ YAZITLARIN DİLİ ÇÖZÜLDÜ...

✍ *Prof.Dr. Mehmet ÖLMEZ

Türkçe en eski belgeler, yazıtlar dendiğinde akla ilk gelenler Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarıdır. Moğolistan'da Orhon ırmağına, yaklaşık 30 km. mesafede bulunan bu yazıtlar ile birlikte akla gelen öteki yazıt ise Tunyukuk yazıtıdır. Ancak bu yazıtlar Türkçe olup tamamı 8. yüzyılın ilk çeyreğine uzanırlar. Peki Türklere ait başka yazılı belge var mıdır? Evet, ilk Türk kağanlığından kalma kimisi Soğudca kimisi de Moğolca⁽¹⁾ yazıtlar var olup bunlar 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başlarına uzanmaktadır. Özellikle Moğolca olanlar ise çok yakın zamanda çözülmüş olup benim de içinde bulunduğum bir araştırma grubunun çalışmalarıyla bilim dünyasına duyurulmuştur.

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Türk Yazıtlarının Ortaya Çıkışı

19. yüzyılın sonuna gelinceye değin Türklere ve Türkçeye ait elimizde fazla bilgi, birinci elden bilgi yoktu. Yalnızca Çin kaynaklarından Fransızcaya çevrilen bazı bilgiler Eski Türklere, Kutadgu Bilig üzerine yapılan bazı çalışmalar da Eski Türkçenin son dönemine, özellikle İslamî Orta Asya Türkçesinin diline ilişkin bilgiler sunuyordu. 1892 yılında Finlandiyalı arkeologların Moğolistan'daki Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtları ile bu yazıtların Çince yüzlerinin çevirilerini sunmalarıyla söz konusu yazıtların Türklere ait olduğu anlaşıldı. Alman kökenli Rus araştırmacı W. Radloff ile Danimarkalı V. Thomsen'in yoğun ve gayretli çalışmalarıyla yazıtlar çözüldü ve arka arkaya bulunan yeni yazıtlarla Türkçenin yazılı kaynakları, en eski edebî ürünleri (bugünkü bilgilerimizle) 8. yüzyılın ilk çeyreğine uzatıldı.

Esasen Çin kaynaklarından ve yazıtların kendisinden öğrendiğimize göre merkezi Moğolistan olan, Türk dilli kavimlere ait üç tane devlet kurulmuştu. Bunlardan birincisi büyük bir imparatorluk olup doğuda Mançurya, batıda ise Afganistan sınırlarına uzanan bir hakimiyet kurmuşlardı. Buna göre Türklerin Moğolistan'dan çıkışına kadarki devletleri şöylece sıralayabiliriz:

1. Birinci Türk Kağanlığı (Doğu: 552-630; Batı: 552-658/659, 583 civarı yönetim olarak devletin ikiye bölündüğü bilinir.)
2. İkinci Türk Kağanlığı (682-744)
3. Uygur Kağanlığı (744-840)

1950'ler, hatta 1970'lerin başına kadar ilk kağanlık, Türk ve Uygur kağanlıklarına ait çok sayıda yazıt bulundu, tercüme edildi, yazıtlarla ilgili çok çok önemli çalışmalar ortaya kondu. Ancak ilk Türk kağanlığına ait ne Türkçe ne de başka bir dilde yazılmış yazıtlardan haberdar değildik. İlk sevindirici haber 1956'da gelmiş, Moğolistan'ın Arhangay

bölgesinde bir yazıt bulunmuştur. Altta kaplumbağa kaide, üstte efsanevi bir canlının tasviri bulunan, dikdörtgen prizma şeklindeki bu yazıt ancak 1970'lerin başında çözümlenip yayımlanabilmiştir. Buna göre üç yüzü Soğud harfli ve Soğudca olan yazıt ilk Türk kağanlığından kalmadır⁽²⁾. Yazıt 3. ve 4. Türk Kağanları Mukan ile Tatpar (Tadpar) için dikilmiştir. Yazıtın dördüncü yüzü ise Brāhmī harfleriyle yazılmıştır ve neredeyse okunmaz haldedir.

2000 yıllarının başına kadar Birinci Türk Kağanlığına ait bilgilerimiz, onlardan kalma eserlerle ilgili bilgilerimiz bu kadardı. Ancak Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinde, İli vilayeti sınırları içerisinde, Tekes yaylasında bulunan Mongolküre yazıtının keşfi ve yayımı konuyla ilgili bilgilerimizi artırdı⁽³⁾. Soğudca yazılmış olan ve bir insan tasviri şeklindeki taş heykelin toprağa saplanan kısımlarında yer alan yazıt bugün henüz doyurucu bir şekilde yayımlanabilmiş değildir. Bu yazıt, kuruluşundan bir süre sonra ikiye ayrılan Batı Türk Kağanlığından kalmadır.

İlk Türk Kağanlığından kalma üçüncü yazıt ise benim de içinde bulunduğum heyetin 2014 yılında Moğolistan'da yaptığı alan çalışmaları sonucu okunabilmiş, 2017'de Altayistler konferansı esnasında çözümümüz bilim dünyasına duyurulmuş, 2018 ve 2019 yıllarında da yapılan ayrıntılı yayınlarla bütün dünya ile bu bilgiler paylaşılmıştır. Böylece İlk Türk Kağanlığından kalan ve okunup çözümünü yayımlanabilen yazıt sayısı üçe çıkmıştır.

Türk Kağanlığından Kalma Yazıtlar

1. Bugut Yazıtı

2014 yılının Ağustos ayında Türk, Fransız, Alman ve Amerikan akademisyenlerden oluşan dört kişilik bir çalışma ekibi (Türkolog, Mehmet Ölmez; Soğud tarihçisi, Etienne de la Vaissière; İndolog-Türkolog, Dieter Maue; Mongolist-Altayist, Alexander Vovin) TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü'nün desteği, Mainz

Bugut yazıtı

Üniversitesi'nin teknik donanım ve teknisyen katkısıyla Moğolistan'da iki haftaya yakın bir çalışma yürüttü. Bu çalışma çerçevesinde 3D teknolojisiyle, yani 3 boyutlu olarak yazıtın tamamı fotoğraflanmış, güneşin doğmasından batmasına geçen değişik sürelerde, gölgenin yer değiştirmesine bağlı olarak üç gün boyunca yazıt yerinde incelemiştir. İkinci olarak yazıtın bulunduğu kurgan bölgesine gidilmiş, yazıtın çıkartıldığı kurgan alanı incelenmiştir. 1700 metreye yakın rakımı olan bölgede Türklerden önceki yerleşimlere ait çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Ekibimiz, büyük bir otlak, ova olarak tanımla-

Bugut yazıtının Brāhmī harfli yüzünün karanlık ortamda tespiti çalışması (Dieter Maue ile 3D teknisyenleri T. Reich ve J. Bingenheimer)

yabileceğimiz, çevresi dağlarla çevrili, eni 20 boyu 40-50 km'ye yaklaşan alanda beşten fazla kurgan ziyaretinde bulunmuştur. Türk Kağanlığından kalma kurgan ile önceki kurganlar arasında büyük farklılıklar vardır. Türkler öncesi kurganlar etrafı yere gömülmüş taşlarla çevrili, iç içe kare şeklinde olan yapılarıdır. Kurgan, kurgan yarığı tam ortadadır. Kurgan yarığının önünde yine elips veya daire şeklinde taşlarla çevrili birkaç metrelik alan bulunur. Kurganın köşelerinde burç misali 1-2 m²'lik taş yığınları bulunur. Bu kurganlar tepenin yamaçlarına serpiştirildiği gibi bir-ikisi de tam tepeye inşa edilmiştir. Türk kağanlığından kalma kurgan ise ovanın tam ortasında yer alır. Türk kurganlarının en önemli ayırt edici yönü balballardır. Esas olarak öldürülen düşmanı temsil eden bu balballar Türklerden kalma kurgan alanlarının neredeyse tamamında görülürler. Hem birinci hem de ikinci Türk Kağanlığından kalma kurganlarda, anıt mezarlarda balballar bulunmaktadır. İlk Türk devletindeki balbal dikme geleneği, ikinci Türk devletinde de unutulmamış, sürdürülmüştür.

Üç yüzü Soğudca olan Bugut yazıtının dördüncü (büyük ihtimalle de ön) yüzü 24 satırlık Brāhmī harfli bir metin içermektedir. Bulunuşundan bugüne yazıtın üzerindeki tahribattan dolayı okuna-

mayan metin ekip çalışmamız neticesinde 3D (üç boyutlu fotoğraf teknolojisi) ile fotoğraflanmış, Dieter Maue tarafından okunarak Latin alfabesine aktarılmış ve Alexander Vovin tarafından da tercüme edilmiştir⁽⁴⁾. Her ne kadar yazıttaki tahribat dolayısıyla satırlarda kopukluklar varsa da okunabilen kadarıyla metin bir tür Moğolcadır. Bu durumu, yazıtın dili konusunu aşağıda yer vereceğimiz Hüys Tolgoy yazıtı ile de destekleyebiliriz⁽⁵⁾.

Türklerden kalma bilinen en eski yazıt olan Bugut yazıtının Soğudca bölümlerinin Türkçesi şu şekildedir⁽⁶⁾:

B-1: 1-3 Bu 'kanun taşı'nı Türklerin Aşinas boyundan hakanlar dikti. * * * (olmaktadır?) Mukan Kağan'ın Yaruka (adlı) kardeşi Nivar Kağan, Urkupar-Çraçu-Mağa-Tatpar Kağan için * * * yaptığında,

B-1: 3-4 İşte, ilahî Mukan Kağan ile ilahî Mağa-Tatpar Kağan doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı.

B-2: 5-B: 1 ...ve, ondan sonra, ilahî Mu[kan Kağan] ... o tanrının yanına döndü. (= öldü.)

B-2: 1-5 İşte ...'ye ... Mağa-Tat[par Kağan'ın tegin] leri, Şadapitler, Tarhvanlar, Hurhapçinler, Tudunlar ve * * *, ... [Tatpar Kağan'a sundu]: "Sizin ağabeyiniz olan Mukan Kağan vefat etti. O ... yedi şehre (tüm dünya) hükmetti, halkı besledi. Şimdi yine siz, ilahî Mağa Tatpar Kağan da [hükümdar olun. Ve] yedi şehre hükmediniz ve halkı besleyiniz."

B-2: 5-7 Şimdi, ilahî Mağa-Tatpar [Kağan] da ... tavsiyeyi dinleyip (anlayıp) (veya: danışmana kulağını verip), tavşan yılında hakan oldu. Böylece 11 sene hüküm [sürdü.] (Onun) vücudu ... Tanrıların yanına döndü (öldü).

B-2: 7-9 Ondan sonra, Şadapitler, Tar[hvanlar], Hurhapçinler ve * * *, ... yaptı. İşte (sonra), Mağa Umna Kağan'ı tahta geçirdi.

B-2: 9-10 [Mağa Umna] Kağan (onun) babası olan Mağa Tatpar Kağan için büyük ...ı yapmayı emretti. Ve yine yüce "kanun taşı'nı inşa etmeyi emretti.

Bugut yazıtının Brāhmī harfli yüzünün transkripsiyonu⁽⁷⁾:

- 1 ... [Tad]par Muğan kağan sa-nām? çig-dü
- 2 ... + + bi + +-tu [Ta]dpar ka çoğ-nar [o]ro-[ğa]-cu ++
- 3 ... [di]gi-n ka-n (h)ert[e] k[ü] + + [k]u[ri]-r ndü-t[i]-cü kapa bar-cu gle-lü[pe]-r kü
- 4 ... +-çU-d-pAr dar-p-ta tağa a[y]u-?-?C[-voice]-çu
- 5 ... + + + gaçar (h)aru tar-cu car-n[] + +

Brāhmī harfli Moğolca bölümün çevirisi⁽⁸⁾:

1. ... Tadpar ile Muğan [birlikte] otururlarken (/ ikamet ederlerken) 2. ... Tadpar Kağan asilzadeleri içeri aldı, ve 3. ... önceki prensler ve prensesler ... var güçleriyle bir toplantı / meclis meydana getirip kendilerini kapatıp konuştular. 4. ... düşmanlar [belli bir sosyal grubun / prenslerin] üyeler tarafından mağlup edildiğinde, [onlar] korktular, ve 5. ... ve arazinin (ya da ülkenin ?) arkasına yayılmak için acele ettiler

2. Hüys Tolgoy Yazıtı ve Çözümü⁽⁹⁾

Bugün Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün birisi deposunda ve diğeri bahçesinde olmak üzere Brāhmī harfli iki yazıt bulunmaktadır. Bugüne değin her iki yazıtın da tarihlendirilmesi ve çözümlenmesi konusunda bir ilerleme sağlanamamıştır. Yazıtın kime ve hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinemese de akla ilk gelen ilk dönem Türk Kağanlığıdır. Bunun sebebi ise, ilk kağanlıktan kalma Bugut Yazıtının bir yüzünün Brāhmī harfleriyle yazılmış olmasıydı. Yazıt 1975 yılında Moğol

arkeologu D. Navaan tarafından bulunmuştur (→ D. Navaan, 1976). Yazıtın tavsifi ise 1984 yılında Qarjaubay Sartqojaulı tarafından hazırlanmış ve bu bilgi 2003'te yayımlanan çalışmasında yer almıştır. İçeriği ve dili hakkında o dönem için herhangi bir bilgi olmasa da Türkiye'de söz konusu yazıtı ilk duyuran ve fotoğrafını yayımlayan Nejat Diyarbekirli'dir⁽¹⁰⁾. Diyarbekirli'nin 1978'de yayımlanan yazısında yazıttan birisi genel, birisi de ayrıntı içeren iki fotoğrafa yer verilmişti. Diyarbekirli, yazıt için "Hangaylarda bulunmuş, fakat yazısı hâlâ çözülememiş bir kitabe. Hun devrine âit olduğu da iddia ediliyor." bilgisine yer vermişti (s. 383). Ekibimizin 2014 Ağustosunda Ulanbator'daki çalışması esnasında alınan fotoğraflar anında D. Maue tarafından okunmuş ve A. Vovin tarafından da Moğolca olduğu teşhis edilmiştir. Yazıtın Türk Kağanlığına dikildiği içeriğinden ve özellikle de Niri Kağan adının geçmesinden çok iyi bellidir (Niri Kağan için özellikle bk. Étienne de la Vaissière 2011)⁽¹¹⁾:

Hüys Tolgoy (I) yazıtının 3D teknolojisi ile kayda alınması

- 1 biti-rer Kağan digi-n şirî-n bodi-satva tö-rö-ks(e)
- 2 Kağan buda Kağan-u uka-ks(a) uka-cu ksıkrık Arıakay
- 3 [?.]-ite-n ca-ks(a) bod-ı beg-ey-rar bayır-ø dolu-ca-cu hügbü +?
- 4 b[i]ti jilo-nar k(a)ra-n(V)ya-ğurñ tuwa puk-rok-r çeçi-re pügtig ñele-n

.....

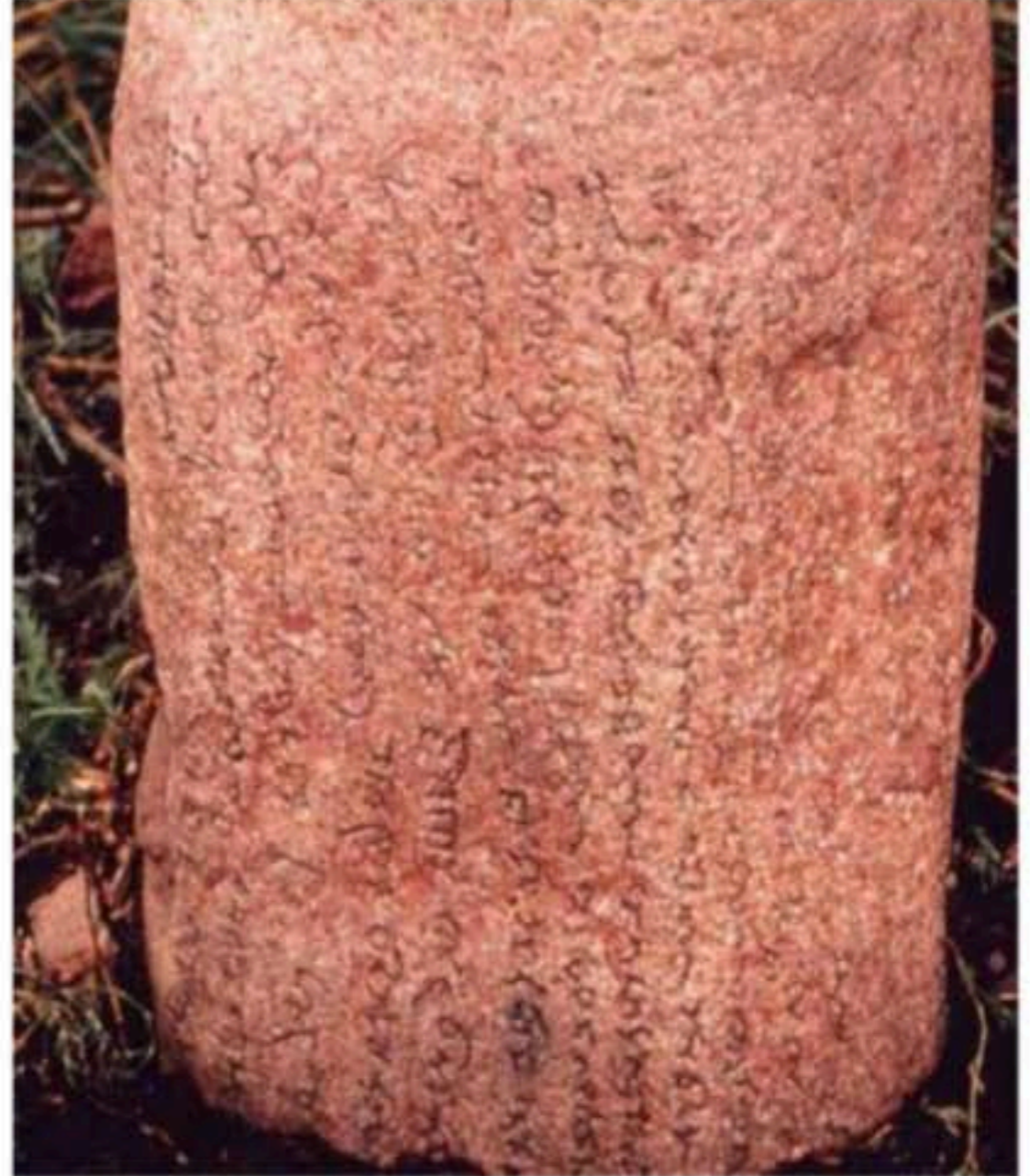
"1-3. Yazıtların Kağan'ı öldü ve yeni bir Bodhisattva olarak (yeniden) doğan Kağan Buddha bilgisi bildiğinde ve söz verdiğinde.. ülkenin Arıakay'ı (başı), beyleri ve boyları dururlar ve beraberce dinlerler.. 4. Yazıtın taşlarına bakarak, Tupa (insanlar) günahların(in) kökünü kuruttular ve kurtulmuşlara katıldılar.

3. Mongolküre Yazıtı

Birinci Türk Kağanlığından kalma üçüncü önemli yazıt (dikiliş tarihi belki de 2. sırada olacak Étienne de la Vaissière 2011) Çin'de, Uygur Özerk Bölgesinde, İli vilayetindeki Tekes yaylasında yer alan Mongolküre yazıtıdır. Taş bir heykelin taban kısmında yer alan, bir kısmı da toprağa saplanan Soğudca bir metin bulunmaktadır. Heykelin toplam boyu 230 cm'ye yakındır. Toprağın içinde gömülü kalan kısım okunamamıştır. Yazıtın tamamı okunmasa da (Osawa yayınına göre) 6. satırda Mukan Kağan ve torunu Niri Kağan'ın adları geçmektedir: "Mukan Kağanın torunu efendimiz //// Niri Kağan //// yılında kağan oldu" ibaresi geçmektedir. Üslup, yöntem ve dil olarak bu açıdan Bugut yazıtı ile de karşılaştırılabilir (Osawa 2005; Étienne de la Vaissière 2011)⁽¹²⁾:

*Mongolküre yazıtı
(soldaki resim de la
Vaissière 2011, sağdaki
Osawa 2006'dan
alınmıştır)*

- 1 biti-rer Kağan digi-n şiri-n bodi-satva tö-rö-ks(e)
- 2 Kağan buda Kağan-u uka-ks(a) uka-cu ksıknk Añakay
- 3 ⁽¹³⁾gry'.....h..t rty 21 srk 'xş'wnh dağda? Ve 21 yıldır ülkeyi
- 4 K'r rty 6 m'x 'myk..pr...[tuttu. Ve 6 ay(dır) ? tarafından ...]

Eski Türk Yazısıyla Yazılan Türk Yazıtları hakkında Kısa Bilgiler

Buraya kadar kısaca son beş yılda en eski Türk Kağanlığından kalmış ve bugüne değin bir kısmı çözülememiş olan yazıtlardan bahsettim. Türk yazıtları görüldüğü gibi dönemine göre tek dilli, iki dilli veya çok dilli olabilmektedir. Örneğin en eski yazıt olan Bugut yazıtı Soğudca ve Moğolcadır.

İkinci Türk Kağanlığından kalma Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtları ise Türkçe ve Çince olmak üzere iki dillidir. Uygur kağanlığından kalma Karabalgasun Yazıtı ise üç dillidir: Türkçe, Çince ve Soğudca.

İkinci Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığından kalma belli başlı yazıtları ise kısaca aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

II. Türk Kağanlığından Kalma Yazıtlar⁽¹⁴⁾

- Kül Tegin Yazıtı (684-731)
- Bilge Kağan Yazıtı (683-734)
- Tunyukuk Yazıtı
- Ongi Yazıtı
- Küli Çor / İh-Hüşöt Yazıtı (722-723)
- Çoyr Yazıtı
- Dongoyın Şiree (Delgerhaan) Yazıtı

III. Uygur Kağanlığından Kalma Yazıtlar

- Kara Balgasun (I) Yazıtı
- Kara Balgasun (II) Yazıtı
- Sevrey Yazıtı
- Chang-an Yazıtı
- Tes Yazıtı
- Taryat Yazıtı
- Moyun Çor Yazıtı
- Süci Yazıtı

kavimlerin dillerini yazıtlarına yansıtmişlar, çok dilli yazıtlar bırakmışlardır. Bir başka açıdan Moğolistan toprakları içerisinde kendilerinden önce hâkimiyet kuran kavimlerden, devletlerden farklı olarak ilk yazıt dikme geleneğini yerleştirmişlerdir. Yine bozkırda Brāhmī yazısını kullanan ilk kavim olmuşlardır. İlerleyen yıllarda Türk devletlerine ait yeni yazıtlar bulunmaya devam edecek, Türk dili ve tarihine ait sorular, sorunlar daha iyi aydınlatılacaktır. Özellikle Türkçe – Moğolca ilişkileri Brāhmī harfli Bugut ve Hüys Tolgoy yazıtlarında karşılaşılan “ortak” sözcüklerin yönünü, kaynağını yeniden tartışmaya açacaktır.

Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren hâkimiyet kurdukları, kültürel açıdan etkilendikleri

Sonnotlar

- (1) Burada Moğolca ile kastedilen bir tür Moğolca, Moğol kökenli bir dildir. Ekibimizin (özelde de D. Maue ve A. Vovin'in) çözümüne kadar Moğolcanın en eski dil anıtları / belgeleri 1225 ve 1240 yıllarına uzanmaktaydı. Oysa ekibimizin çözümünü sağladığı Hüys Tolgoy yazıtı 600 yıllarının başına, Bugut yazıtı ise 582'ye uzanmaktadır. Bu keşif ile Moğolca yazılmış belgelerin yaşı 650 yıla yakın geriye götürülmektedir. Söz konusu yazıt ilk Türk Kağanlığına, dil ise Moğollara aittir. Peki bu hangi Moğolcadır? Türkçe bir ifade ile Moğolumsu denebilir. A. Vovin yazıtların dilini “Para-Mongolic” olarak adlandırmaktadır. Orta Moğolcadan da Klasik (Yazılı) Moğolcadan da eski olan bu dile zamanla üzerinde uzlaşılan bir ad verilecektir. Bu dil hangi milletin, hangi Moğol milletin sorusuna gelince, Étienne de la Vaissière ile bu dilin Ruanruanların dili olabileceğini düşünmüştük, bu görüşümüz daha sonra A. Vovin’ce de desteklenmiştir.
- (2) Klyashorniy & Livsits 1971 (1992); Yoshida (1988; 1999)
- (3) Osawa 1999, 2005 ve 2006; Etienne de la Vaissière 2011.
- (4) Maue 2019, Vovin 2019a, 2019b.
- (5) Vovin 2019a, 2019b.
- (6) Yoshida Yutaka'nın (1999) Japonca ve İngilizceye yaptığı çevirisini Türkçeye çeviren Manami Koyano'dur. Çeviri şurada yayımlanmıştır: M. Ölmez, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, BilgeSu, Ankara 2013, s. 71-72.; Soğudca metnin transkripsiyonu için Ölmez 2012, s. 67-69'a bk.
- (7) Maue ve Vovin'in çalışmasına dayanan metin Vovin 2019a'dan alınmıştır. Yararlanılan kaynakların asıllarında yer alan Y/y, ç, ş, c, β harfleri sırasıyla ğ, ç, ş, c, v harfleri ile değiştirilmiştir.
- (8) Maue, 2018, Vovin 2018
- (9) Ölmez 2014'ten kısaltılmıştır.
- (10) Nejat Diyarbekirli, “Orhun'dan Geliyorum”.
- (11) Transkripsiyonlu metin ve çeviri “Dieter Maue and Mehmet Ölmez with the cooperation of Étienne de la Vaissière and Alexander Vovin 2019”dan alınmıştır (s. 88).
- (12) Aşağıdaki metin ve çevirisi Osawa'nın 1999, 2005 ve 2006 yayınlarına göredir.
- (13) Japonca (1999) ve İngilizce (2006) yayında bu satır gry' ile başlar, Türkçe yayında ise bundan önce x'ttwnh 'kraliçe' yer alır.
- (14) Ölmez 2012 ve 2015'ten kısaltılmıştır (s. 28 ve ötesi).

Kaynaklar

- Diyarbakirli, Nejat, 1979: “Orhun’dan Geliyorum”, *Türk Kültürü*, Sayı 198-199, cilt XVII, Nisan-Mayıs 1979: 321-384 (1-64).
- Kljaštornyj, S. G. – V. A. Livšic, 1971: “Une inscription inédite turque et sogdienne: La stele de Sevrey (Gobi Méridional)”, *Journal Asiatique*, cilt 259: 11–20.
- , 1992: “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, *TDAY-B 1987*: 201-241; çeviren: Emine Gürsoy-Naskali [“The Sogdian inscription of Bugut Revised”, *AOH*, 1972, 26/1, 63-102]
- Maue, Dieter, 2018: “Signs and Sounds”, *Journal Asiatique*, 306.2 (2018): 291-301.
- , 2019: “The Brāhmī Script on the Bugut Stele”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 109-119.
- Maue Dieter, and Mehmet Ölmez, with the cooperation of Étienne de la Vaissière and Alexander Vovin, 2019: “The Khüis Tolgoi Inscription”, *Ideas behind symbols – languages behind scripts, Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), August 27 – September 1, 2017*, Edited by Ákos Bertalan Apatóczy Székesfehérvár, Hungary, Szeged, 2019.
- Ôsawa, Takashi, 1999: 大澤 孝: “新疆イリ河流域のソグド語銘文石人について突厥初世の王統に関する一資料一”, 『国立民族学博物館研究報告別冊』 20, 1999: 327-378.
- , 2005: “Şin-Jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel -Mongoljüre Yazıtı-”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Ankara: 559-576, + 4°. [okunuşu: 2002]
- , 2006: “Aspects of the relationship between the ancient Turks and Sogdians -Based on a stone statue with Sogdian inscription in Xinjiang-”, *Ērān ud Anērān, Boris Il’ič Maršak on the Ocxasion of His 70th Birthday*, edited by Matteo Compareti – Paola Raffetta – Gianrobero Scarcia, Cafoscarina: Milano: 471-. 504. [ilk yayımı WEB’de, 2003]
- Ölmez, Mehmet, 2012: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu yay., Ankara.
- , 2014: “Türklerin Kayıp 150 Yılı”, *Atlas*, sayı 261, 2014 Aralık: 122-128.
- , 2015: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu yay., Ankara. [32015]
- , 2017: “Moğolistan’da Yeni Bulunan Eski Türkçe ‘Dongoyın Şiree’ Yazıtları Üzerine Notlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 57, 2017, 161-178.
- , 2018: “The Khüis Tolgoi Inscription: On the Discovery, Whereabouts, Condition of the Stones, and an on-the-Spot Visit”, *Journal Asiatique*, 306.2 (2018): 287-289.

- , 2019: “A Short History of the Bugut Inscription”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 91-96.
- de la Vaissière, Etienne, 2011: “İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) 3-5 Aralık 2010, İstanbul / From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010) 3rd-5th December 2010, İstanbul*, yayımlayanlar: M. Ölmez, E. Aydın, P. Zieme, M. Kaçalın, İstanbul: 233-240.
- , 2018: “The Historical Context to the Khüis Tolgoi Inscription”, *Journal Asiatique*, 306.2 (2018): 315-319.
- Vovin 2018: “An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription”, *Journal Asiatique*, 306.2 (2018): 303-313.
- , 2019a: “Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 121-134.
- , 2019b: “A Sketch of the Earliest Mongolic Language: the Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscription”, *International Journal of Eurasian Linguistics*, 1 (2019): 162-197.
- Yoshida, 1988: “On the Sogdian version of the Karabalgasun Inscription (Karabarugasun hibun no sogudogoban ni tuite)”, *Bulletin of the Society for Western and Southern Asiatic studies, Kyoto University (Seinan ajia kenkyū)* 28: 24-52.
- , 1999: “Bugut Inscription”, Takao Moriyasu - Ayudai Ochir, (yayımlayanlar), 森安孝夫/オチル (共編), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究 報告』*. Osaka.: : 122-125.
- , 2019: “Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited”, *Journal Asiatique*, 307.1 (2019): 97-108.